НУМИЗМАТИКА, СФРАГИСТИКА И ЕПИГРАФИКА 15 (2019)

Табло VIII

НЕИЗВЕСТНИ МЕДНИ БЪЛГАРСКИ МОНЕТИ ОТ КРАЯ НА XIV В.

Константи ДОЧЕВ

Изнамирането и публикуването на непознати типове или варианти български монети, предимно от втората половина на XIV в., стана редовна практика в професионалните изследвания по българска нумизматика. Допреди десетина година се знаеше сравнително много малко за иконографското и типологическо разнообразие на медните монетосечения на българските царе Иван Александър (1331 – 1371), Михаил Асен (1332 – 1355), отсичани в монетарницата на Търново, както и на цар Иван Срацимир (1355 – 1396) във Видин, което се допълни както от археологическите проучвания на редица големи градски центрове, така и от частни колекции. Появиха се нови данни, най-вече в количествено изражение, за стотици монети на Иван Александър и на Михаил Асен, произвеждани в немалки количества в т. нар.„извън столични монетарници“, като локализацията на някои от тях започна да се очертава вместо в предполагаемите работилници в Шумен и Червен, по на изток, към районите на Варна, Кастрици (на Черно море), около залива на р. Батова (до курорта Албена), Дръстър (Силистра), както и на други места в посочените райони. От друга страна излязоха наяве, отново придобити по археологически път, сведения за хиляди екземпляри от многобройните и все още много слабо изследвани имитативни медни монетосечения, произвеждани в тогавашните предели на Търновското и Видинско царства, като е възможно много от тях да са отсичани в близост до главните монетарници. Тук за тях не прилагаме конкретни статистически данни, което ще бъде извършено в друга по-разширена статия, но ще посочим, въз основата на лични наблюдения, че в градовете и селищата в Северна България, независимо под кое управление са били, е действал общ паричен пазар по отношение на паричните знаци, с употребата на едни и същи медни оригинални или имитативни монети. Така в района на Видин са използвани както медните монети на Иван Срацимир, общо 12 типа (Дочев 2009 233 – 247; Овчаров 2011, 235 – 249), така и много от изданията на Иван Александър и на неговия син Михаил

Асен. Заедно с тях са използвани и медни трахеи на Палеолозите, предимно на Андроник II и Андроник III Палеолог, издания на монетарницата в Тесалоника. Същата практика се наблюдава и в Търново и някои селища от Северна България, в които наред с монетите на Иван Александър, общо 19 типа (Дочев 2009, 155 – 196; Дочев 2013, 111 – 116) на късните Палеолози (1282 – 1341), са употребявани и медни издания на Иван Срацимир (Дочев 1992, 183 – 186; Табл. XXXIX; Дочев 2017, 243).

За настоящето съобщение избрахме два любопитни екземпляра, носещи белезите на интензивните имитативни български монетосечения от периода 1370 – 1400 г. Тяхната точна локализация не е установена, но от устни сведения е известно, че те произхождат вероятно от района на с. Градец, област и община Видин.[1] В близост до това село са известни останки от голяма средновековна крепост, както и предания за голям манастир. От с. Градец са регистрирани единични монети на Иван Александър, Иван Срацимир, на Палеолозите, както и колективна находка, съдържаща около шест – седем хиляди медни византийски и други български монети от XII – XIV в. Нейното укриване може приблизително да се отнесе към 1390 – 1395 г. Това е втората по численост колективна находка след тази от района на гр. Силистра, намерена през 1932 г. Находката от Силистра съдържала над 10 хиляди медни монети, като по-голямата част от тях са пренесени от румънската администрация незаконно в Букурещ или купени от частни румънски колекционери, поради временната окупация на тези български земи след позорния Ньойски договор от 1919 г. и продължила до септември 1940 г. Засега от колективната находка с късно средновековни медни монети от с. Градец са проучени около 550 екземпляра.[2] От тях най-многобройни са имитациите от края на XIV в. – 310 монети, имитиращи предимно изданията на Иван Александър („царят сам“ и „царят с царица Теодора“), на Иван Срацимир („монограм/Христос“, „монограм/кръст“ и „царят с царица Ана“) и монетни ядра с безсмислени комбинации от черти, букви, звезди, точки и др.). Другите монети са оригинални емисии на Палеолозите, предимно на Андроник III Палеолог, на Иван Александър с Теодора II. В находката се откриват и орязани латински имитации от първата половина на XIII в., на цар Константин Асен, франкски торнезета от началото на XIV в., както и неотпечатани монетни ядра.

---

[1] По данни на колегата Фионера Филипова, директор на РИМ – Видин и дългогодишен археолог-проучвател на средновековни обекти във Видин и Видинска област, за което и благодаря най-любезно.

[2] Находката е дарение от жител на с. Градец и сега се съхранява в РИМ – Видин. Възможност за работа с монетите ми беше предоставена от колегата Фионера Филипова, за което и изразявам своята благодарност.

Две подобни колективни находки са открити и в самия Видин (Пенчев 1986, 14 – 30; Пенчев 2003, 38 – 58). Освен тях от града са познати единични екземпляри не само на Иван Срацимир, Иван Александър и на Палеолозите, но и имитации от XIV в., намирани в района на „Калето“ в съвременния градски център и в крепостта Баба Вида.[3]

Разглежданите в настоящето съобщение две медни монети имат особен стил на изработка, близък до имитационните издания от края на XIV в., но с твърде интересна иконография, която може да се определи като „хибридна“, тъй като са ползвани сюжети от различни оригинални издания. Според установената традиция в професионалната нумизматика следва и тяхното описание.

Първи екземпляр:

Л. Опит за наподобяване на вертикален монограм, с дълга отвесна хаста, започващ в горния си буква, подобна на „ѡ“; от лявата страна – буквите „Г І“, над тях – хоризонтална хаста за съкращение; отдясно – монограм от буквите „Ш Н“ .

Оп. Схематична фигура от дебели щрихи на владетелска фигура, права, с голяма глава и изострена брадичка, с ниска стема с препендули от едри бисери, стилизирано тяло, представено като пентаграм; в левия му връх, наподобяващ ръка – кръст с къса дръжка; в десния връх, също наподобяващ ръка, но с къса чупка нагоре – неясен предмет, вероятно малка анексикакия, държана напречно на ръката; долните два върха са оформени като крака. Дебело, плоско ядро, с остри, нешлифовани ръбове, поради отсичането на ядрото чрез замба (матрица с цилиндрично тяло, чийто край е оформен като куха, плитка втулка, с остър околовръстен ръб, като отделянето на монетата от пластината и отпечатването се извършвали с един удар); диам. 19 мм; тегло: 1,56 г. **(Табло VIII. 1 а, б).**

Засега това е единствен познат такъв екземпляр, с такава на пръв поглед иконография. Ако не се вгледаме внимателно в отпечатъка и не познаваме специфичните за тогавашното време каноничното и церемониално гравьорско предаване на владетелската фигура и инсигнии, особено ако те не са изработени от професионален монеторезач, то бихме взели и определили монетата като нов тип българска оригинална монета заради набиващия се в очите пентаграм, казано на разговорен език „петолъчка“. Всъщност поради неравномерен удар при отпечатването, при който главата на владетеля, с изострена брада, големи очи, месест нос и големи зърна на препендулиите, са излезли по-плитко и не толкова ясно. Неумелият, но амбициозен гравьор, непознаващ сложната монетна иконографска литургичност, се опитал да съкрати детайлите на владетелската фигура, като заедно с инсигниите, той предал като

[3] По сведения на колегата Фионера Филипова, ръководител и участник в археологически разкопките на антични и средновековни обекти във Видин и неговата близко околност.

петолъчка. Изясняването на тази важна подробност съответно ни спестява анализирането и търсенето на паралели на заложеното символично съдържание на пентаграма, познат още от VI хилядолетие пр.Хр. в декорацията на неолитната керамика и използван много често и до наши дни като основен елемент не само в религиозните култове, но и в държавната хералдика и политическата идеология. Посочените отличия ясно показват екземпляр от имитационно монетосечене, което се допълва и от опита върху другата монетна страна, на която се наподобява царски вертикален монограм. Доскоро вертикалният царски монограм беше познат само от шест типа на Иван Срацимир, сечени в периода 1371 – 1396 г., като се считаше, че това нововъведение е дело на видинските царски художници и гравьори (Дочев 2009, 240 – 243). Неотдавна бяха публикувани два екземпляра от неизвестен тип медни монети на цар Иван Александър, издаван в периода 1365 – 1370 г., с вертикален монограм на царското име и титла, от което стана ясно, че видинските монетни художници са заимствали този иконографско-титулатурен модел от монетните издания на търновския цар-баща) **(Табло VIII. 3 а,б).** Според иконографската трактовка, гравьорския стил и рисунък, наподобяващ още няколко типа медни провинциални издания на цар Иван Александър с приблизителна локализация в Източна България, тези две неизвестни монети на търновския цар бяха определени като официална извънстолична емисия. Ако отново разгледаме изследвания екземпляр ще повторим, че той има очебийни иконографски различия от познатите оригиналните медни монети на цар Иван Александър. Гравьорските грешки, неумелият, наивистичен рисунък, дават основание тази твърде интересна монета, с привидно водещ и впечатляващ „пентаграм“, който в действителност е част от владетелското тяло, да бъде определен като издание от многочислените имитационнни монетосечения от втората половина на XIV в. Опитът да се имитират някои провинциални монетни типове, най- вече от серията „царят прав с голяма глава и стема с едри бисери/кръст с акантови листа“ (Дочев 2009, 180 – 184), подсказва приблизителна датировка на отсичане на тази емисия медни монети към 1365 – 1370 г., а може би и малко по-късно, през 70- те г. на XIV в., като е изработен, заедно с други подобни монети, вероятно в работилница от източните райони на Търновското царство.

Вторият екземпляр също предизвиква интерес не само поради правоъгълното си леко вдлъбнатото ядро, но и с много тънкия елегантен гравьорски рисунък, с който по един своеобразен наивистично-любителски начин са предадени чисто религиозни сюжети, известни от официалните български анонимни монетосечения от времето на българските царе Иван Александър и Иван Шишман.

Неговото описание е следното:

Л. Права фигура на архангел (вероятно Михаил), с нимб, къса коса и изострено голобрадо лице, с трапецовиден дивитисион, стигащ до коленете, с показани долната част на краката; крилата са широко разперени, предадени само с единични, тънки, точкувани щрихи; в дясната си ръка държи тривърх скиптър, а в лявата – малко кълбо. Над нимба личат вълнообразен щрих с точки, вероятно да се наподоби Божията ръка; в полето, горе вдясно, до нимба- буква като ромбоид, вероятно имитиране на съкращението ХС; долу, в дясно – поясничен монограм от буквите АР, вероятно съкращение на АРХАГГЕЛ или АРХАNГЕЛЪ.

Оп. Опит да се представи Христос, с голям кръстат нимб, седнал на трон без облегало, с вдигнати за благословия ръце и провиснали краища на наметало; с туника от вертикални щрихи, украсена с „решетъчни клетки", достигаща до коленете; тронът е изобразен като обикновена пейка с две странични подпорки; леко изпъкнало ядро; диам. 18 мм; тегло: 1,25 г; **(Табло VIII. 2а, б)**

Схематичното предаване фигурите на Христос и на архангел Михаил определя със сигурност и тази монета като част от имитационнните медни монетосечения от втората половина на XIV в. Явно поръчителят е имал предвид вече известните и намиращи се в обращение, макар и в малки количества, оригинални издания на Иван Александър с чисто религиозни сюжети, пуснати по повод на някой от антиеретическите прояви на Патриаршията и на самия цар поради многото действащи ереси в столицата Търново и в други части на царството в средата на XIV в. (Дочев 1987, 31 – 34; Дочев 2009, 197 – 198; 201), И при това имитационно издание са взети модели от няколко монетни типа. За лицевата част са ползвани образци от оригиналните медни издания, сечени най-вероятно в Търново от типа „архангел Михаил/Христос на трон" (Дочев 2009, 197-98), а за опако – сребърните монети от Второто сребърно монетосечене на Иван Александър с Михаил (Дочев 2009, 135 – 149) **(Табло VIII. 4 а,б.)** и най-разпространените медни издания на Иван Срацимир от типа „царски монограм/бюст на двойно благославящ Христос" **(Табло VIII. 5 а,б).** Като за прототип е възможно да е ползвана единствената позната монета от официалните анонимни български монетосечения от типа „двоен кръст/благославящ с две ръце Христос, седнал на трон без облегало" (Радушев, Жеков 1999, 188 ; Дочев 2009, 246), с локализация на отсичане монетарницата във Видин. С подобно определение могат да се причислят и емисиите от типа „двоен кръст/бюст на благославящ Христос (Дочев 2009, 246), които се откриват и в находката от с. Градец (22 екз. от 500 прегледани монети). Посочените паралели показват малко по-късно издаване към 1390 – 1396 г., от което би следвало и изработката на разглеждания екземпляр да се отнесе към това последно десетилетие на XIV в.

При така направения кратък иконографски и стилов анализ на може да се каже, че двата екземпляра са от имитативни монетосечения, организирани от частни субекти, предимно от събирачи на

данъци, едри търговци и сарафи. Възможно е те да са дело и на представители на Православната църква като един вид „църковни пари“, практика широко разпространена в българските църковни общини през XIX в. и началото на XX в.

От друга страна, сюжетът върху втория екземпляр може да подкрепи предположението, че изобразените върху тях Син Божи Христос и военоначалник (архистратега) на цялото ангелско войнство Михаил, са се считали не само за божествени покровители на обикновените миряни, но и за техни пазители от болести и всички лоши неща (Св. Дионисий Ареопагит, 2001, 41 – 44; Макарий Митрополит Московски, 1896, 90). В българската Православна църква култът към архангелите Михаил и Гавраил като първи помощници и бранители на Светата Троица (Отец, Св. Дух и Син Божи) е известен още от средата на X в. (Куев 1968, 221 – 242), както и тяхното изобразяване в Православната монументална, иконна и миниатюрна живопис, мозайката, металопластиката, сфрагистиката и монетосеченето (Алмалех 2013, 109 – 112).

Все пак, ако за иконографията и датировката на имитационните монетосечения в българските земи от периода 1360 – 1400 г. могат да се представят по-конкретни свидетелства, то за локализацията на тяхното производство, за етническия произход, държавен и социален статус на техните организатори, както и за някои специфични особености при тяхното разпространение, данните са твърде оскъдни. Това се дължи на липсата на пълна статистика на единичните и колективни находки с такива монети и в по-малка степен тяхното слабо типологически разпознаване. Според предварителния анализ, както вече отбелязахме, това са монети, които са сечени само в Северна България и се използват масово в градовете и селищата около Варна, Дръстър, Шумен, Търново, Ловеч, Видин и др. С изключение на Подбалканските полета, те почти напълно липсват в днешна Южна България, включително и в Родопите, тъй като поради постоянните военни действия в Източна и Централна Тракия от 1256 г. насетне, в тези райони не е могло да се установи редовен и постоянен селищен живот с нормално парично обръщение. В Северна България процесите в навлизането на парите и развитието на техните основни функции като мярка за остойностяване, платеж и за обръщение продължава своето развитие. Въпреки формалното разделение на държавата на две царства – Търновско и Видинско, в техните територии действа общо парично обръщение по отношение на медните монети, независимо дали те са били оригинални или имитационни. Така в района на Видин се използват официални сребърни и медни монети на Иван Александър с Михаил Асен, както в самото Търново се ползват, макар и в по-малки количества, медни монети на Иван Срацимир или такива с ими-

тационен характер, издавани в района на дунавския град. Явно с настаняването на турски гарнизони в Търново, Шумен, а вероятно и във Видин след 1388 г. и спирането дейността на монетарницата в столичния град, производството на имитативни медни монети се увеличило още повече, като вътрешната търговия и интензивността на паричното обръщение си запазили високата скорост на обмяна. Поради тази причина във Видин се откриват както оригинални монети на търновските царе, така и имитации, сечени в Източна България, и обратното – в Търново се намират монети на видинския цар и имитации, издавани в района на дунавския град. Като пример за този извод са разглежданите две имитативни монети. Едната, с изображение на владетел и вертикален монограм е отсечена някъде в Източна България, а втората, с представяне на архангел и благославящ с две ръце Христос, е изработена във Видин или в неговата околност, с вероятно предназначение на църковна пара. Това са само предварителни заключения, които се нуждаят от още повече конкретен нумизматичен материал, с точна локализация и статистика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Алмалех 2013: М. Алмалех. Архангелите в Библията. София, 2013.

Св. Дионисий Ареопагит 2001: Св. Дионисий Ареопагит. За Небесната йерархия. За църковната йерархия. Превод и бележки И. Христов. София, 2001.

Дочев 1987: К. Дочев. Нов тип български анонимни монети от XIV в. – Нумизматика, XX, 1987, 2, 31 – 34.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV век. Велико Търново, 1992.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV, типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.

Дочев 2013: К. Дочев. Нов тип медни монети на цар Иван Александър (1331 – 1371). – Археология, LV, 1 – 2, 2013, 106 – 110.

Дочев 2017: К. Дочев. Монетите на византийската фамилия Палеолози в паричното обръщение на българската държава 1259 – 1396 г. Велико Търново, 2017, 2 части.

Куев 1968: К. Куев**.** Един необнародван препис на от Климентовото слово за Михаил и Гаврил. – В: Климент Охридски, сборник статии по случай 1050 години от смъртта му, София, 1968, 221 – 242.

Макарий Митрополит Московский 1896: Макарий Митрополит Московский. Ръководство за изучаването на Християнското, Православно-Догматическо Богословие. София, 1896.

Овчаров 2011: В. Овчаров. Редки и неописани български монети от XIV век. – Acta musei Varnaensis VIII-2; Terra antique Balcanica ed Mediterranea (сборник в чест на Александър Минчев), Варна, 2011, 235 – 249.

Пенчев 1984: В. Пенчев. Имитационни монетосечения в България през XIV в. – Нумизматика, XVIII, 2, 1984, 14 – 30.

Пенчев 1986: В. Пенчев. Колективна находка от медни монети (XIII – XIV в.)

от Видин. – Нумизматика, XX, 1986, 3, 21 – 30.

Пенчев 2003: В. Пенчев. Колективна находка с медни (билонови) монети от XIII – XIV в. от Видин. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 129 – 159.

Пенчев 2010: В. Пенчев. Софийският фрагмент от намерената през 1932 г. в Силистра голяма колективна находка с медни имитативни монети от XIV в. – Известия на Националния исторически музей – София, XXII, 2010, 126 – 140.

Радушев, Жеков 1999: А. Радушев, Г. Жеков. Каталог на българските средновековни монети (VIII – XIV в.), София, 1999.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло VIII. 1а, б Имитативна медна монета от периода 1365 – 1370 г., провинциална работилница в Източна България от типа „вертикален монограм/ владетелят прав, предаден като пентаграм".

Табло VIII. 2а, б. Имитативна медна монета от периода 1390 – 1396/1400 г., провинциална работилница в района на гр. Видин от типа „права фигура на архангел/ Христос двойно благославящ, седнал на трон без облегало"

Табло VIII. 3а, б. Медна монета на цар Иван Александър (1331 – 1371) от периода 1360 – 1370 г., провинциална монетарница в Източна България.

Табло VIII. 4а, б. Сребърна монета на Иван Александър с Михаил Асен (1332 – 1355), Второ сребърно монетосечене, Втора фаза (1347 – 1355), Търново.

Табло VIII. 5а, б. Медна монета на Иван Срацимир (1355 – 1396), Видин, 1371 – 1380 г.

UNKNOWN BULGARIAN COPPER COINS FROM THE LATE 14TH CENTURY

Konstantin DOCHEV

(*Summary*)

The work presents two copper coins of quite curious iconography and general date from ca. late 14th c. The first coin has a thick blank struck and stamped together with a matrix, with a hollow cylindrical body and sharp edges. One of its sides displays a vertical monogram with the name and title of the Tsar known from the copper coins of the Bulgarian Tsars Johan Alexander (1331 – 1371) with his reign in the capital city of Tarnovo and of Ivan Sratsimir with residence in Vidin. The other side bears a royal figure with a large head, a low stemma with propenduli and a body similar to pentagram, depicted in a peculiarly naïve way, with thick engraving strokes. For a prototype of this imitative coin they have taken several emissions of copper coins with flat blanks belonging to Tsar Johan Alexander struck in some provincial mints with a general location near

the regions along the seashore and Eastern Dobrudzha, between Varna and Drastar (Silistra) in the period of 1360 – 1370.

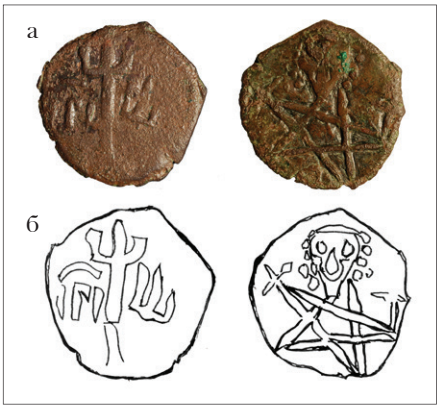
The second coin also shows the distinctive features of an imitative issue but in connection with the copper coins of Tsar Ivan Sratsimir struck in the region of Vidin. Its blank is thin, rectangular in shape. One of its sides displays a standing figure of an angel with wings spread, probably Archangel Michael, holding a three-point scepter with a short handle in his right hand, and in his left hand – a small globe. Below, to the right next to his feet - a monogram of the letters АР (АРХАНГЕЛЪ). The figure is depicted with a thin engraving stroke and a deviation from the liturgical Orthodox model. In a rather naïve and rude way, also with a thin engraving, the reverse side bears the representation of Christ with a nimbus, tunic and mantle, sitting on a throne without a back, his two hands raised for blessing. The availability of copper coins of Tsar Ivan Sratsimir of original and imitative origins in the Vidin region, dating from ca. 1380 to 1390 indirectly determines the location and date of such issues of copper imitation coins.

The presence of copper original and imitation coins struck in various official and private mints and workshops in the regions of Northern Bulgaria from Vidin and Tarnovo to Drastar and Varna produces valuable data on a differentiation of a common coin circulation in the Vidin and Tarnovo Kingdoms, notwithstanding the great territorial losses and economic hardships from 1370 on, as a result of the continuing Ottoman and Tatar invasions.

Табло VIII

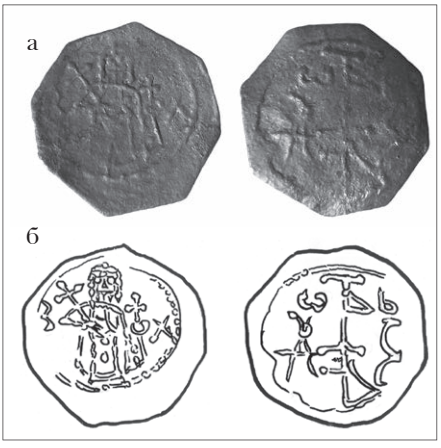
67

1

2

3

4

5